

Płeć ludzka w świetle nauki św. Augustyna o tajemnicy wcielenia Syna Bożego

Augustine's View of the Male and Female Sexes as Seen in His Teaching on the Mystery of the Incarnation

SYLWESTER JAŚKIEWICZ 

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, sylwester.jaskiewicz@kul.pl

Streszczenie: Celem artykułu jest ukazanie spojrzenia św. Augustyna na płeć ludzką (*sexus*), obecnego w jego nauczaniu na temat wcielenia Syna Bożego. Z uwagi na znaczną rozpiętość zagadnienia artykuł koncentruje się na najbardziej reprezentatywnym komentarzu Augustyna do pierwszych rozdziałów Księgi Rodzaju: *De Genesi ad litteram libri duodecim*. Dzieło to jest cennym świadectwem nauczania o boskim pochodzeniu płci. „Człowiek” (*homo*) w dostępnej Augustynowi wersji łacińskiej Rdz 1,26–27 to zarówno „mężczyzna” (*mas, masculus*), jak i „kobieta” (*femina, mulier*). Kobieta różni się od mężczyzny fizjonomią i cechami biologicznymi, inne różnice wynikają z uwarunkowań życia społecznego, jednak co do godności bycia stworzoną na obraz Boży kobieta jest równa mężczyźnie. Tak jak w Chrystusie objawia się pełna godność płci męskiej, tak w Matce Chrystusa objawia się pełna godność płci kobiecej. Zdaniem Augustyna Chrystus, choć mógł z żebra czy z jakiegoś innego członka ciała Maryi stworzyć własne ciało, a więc pokazać w swoim ciele, iż po raz wtóry potrafiłby zdziałać to, co się stało przez cud stworzenia, to jednak przez wcielenie unaoczniał, że w czystym ciele matki, tym samym jej płci kobiecej, nie ma nic zawstydzającego. Kobiety zmartwychwstaną w swoich ciałach kobiecych, w których uwydatni się ich piękno otrzymane w momencie stworzenia.

Słowa kluczowe: *sexus*, mężczyzna, kobieta, stworzenie, wcielenie, św. Augustyn

Abstract: The aim of the article is to present St. Augustine's view of the male and female sexes (*sexus*) as reflected in his teaching on the Incarnation of the Son of God. The article focuses first on Augustine's commentary on the first chapters of Genesis: *De Genesi ad litteram libri duodecim*. This work is a precious testimony to the divine origin of human gender. The "man" (*homo*), in the Latin version of Genesis 1:26–27 available to Augustine, is both "man" (*mas, masculus*) and "woman" (*femina, mulier*). A woman differs from a man in both physiognomy and biological features, with still other differences belonging to the social realm, nevertheless, as to the dignity stemming from being made according to the image of God, women are equal to men. Just as in Christ the full dignity of the male sex is revealed, so in the Mother of Christ is the full dignity of the female sex made manifest. According to Augustine, Christ, although he could have created his own body from a rib (or from any member) of Mary – thus showing in his body that he was able to replicate what had occurred in the miracle of creation – he instead chose to show that in his mother's pure body, in the female sex itself, there is nothing embarrassing. Women will be resurrected in their female bodies, in which their essential beauty, bestowed at the time of creation, will be highlighted.

Keywords: *sexus*, sex, gender, man, woman, creation, incarnation, St. Augustine

W ukazywaniu relacji mężczyzn do kobiet, a zwłaszcza kwestii dominacji mężczyzn nad kobietami, tak wyraźnie obecnej w społeczeństwie zachodnim, nie można ignorować zdaniem Johna J. O'Meara opisu stworzenia z Księgi Rodzaju i łączonego

z nim stanowiska biskupa Hippony, szczególnie w odniesieniu do kobiet¹. Richard J. McGowan zauważa, że krytyka św. Augustyna czy też podejrzewanie go o mizoginię ma związek z niewystarczającą znajomością jego poglądów na temat płci². Poglądy te nie jest łatwo przedstawić w całości, gdyż problematyce tej biskup Hippony nie poświęcił żadnego odrębnego opracowania, a jego wypowiedzi rozsiane są po licznych dziełach. Fakt ten, o ile z jednej strony utrudnia całościową wizję płciowości Hipponczyka, o tyle z drugiej wskazuje na wiele kontekstów tej problematyki.

Stephen J. Duffy zauważa, że św. Augustyn nie potrafi mówić o historii, w tym zwłaszcza o człowieku, bez mówienia o stworzeniu, wcieleniu i ostatecznej jedności w Chrystusie, który na końcu czasu odnowi całe stworzenie i przedstawi je Ojcu³. W odniesieniu do Chrystusa, nowego Adama⁴, a zwłaszcza całego *mysterium* inkarnacji Słowa, uwidacznia się w pełni zainteresowanie biskupa Hippony problematyką godności człowieka, a także uczestnictwa ludzkiej cielesności i płciowości w zbawieniu⁵. Należy zapytać: w jaki sposób św. Augustyn patrzy na genezę podstawowego podziału ludzi na mężczyzn i kobiety? jak rozumie tożsamość płci? czy w swych poglądach opowiada się za równością czy też nierównością płci? jakie znaczenie ma dla człowieka fakt, że Syn Boży stał się mężczyzną? Odpowiedzi na te i na inne pytania są niezwykle cenne dla teologii współczesnej, która jest głęboko przekonana o tym, że dyskurs o człowieku jest prawdziwy tylko wtedy, gdy wychodzi od Jezusa Chrystusa⁶.

1. Źródła rozumienia płciowości przez św. Augustyna

Choć zainteresowanie biskupa Hippony ludzką płciowością było związane najpierw zapewne z naturalnym procesem dorastania, to jednak wkrótce przybrało kształt poglądów religii Maniego⁷. Były to przekonania pozbawione odniesienia do Starego Testamentu, a budowane na bardzo skrajnych zasadach moralnych, ujmowały ciało ludzkie i związaną z nią płciowość zdecydowanie negatywnie⁸, upatrując m.in. w narządach płciowych odrazażące dzieło diabła⁹.

1 Por. O'Meara, *The Creation*, 38. Zob. Eckmann, *Symbol Apostolski*, 171.

2 Por. McGowan, „Augustine's Spiritual Equality”, 256.

3 Por. Duffy, „Antropologia”, 203. Zob. Madec, *La patria e la via*, 16.

4 Por. Haynes, „The Transgression”, 310–311; Madec, *La patria e la via*, 128.

5 Por. Daley, „Incarnazione”, 828–829; Gilski, „Kontekst antropologiczny”, 222–225; Gilski, *Mariologia*, 171–175.

6 Por. Laudazi, „L'uomo nel progetto di Dio”, 357–358.

7 Por. Brown, *Ciało i społeczeństwo*, 405–412.

8 Por. Augustinus, *Contra Faustum Manichaeum* 29, 2. Zob. Gilski, „Kontekst antropologiczny”, 222–223. Manicheizm, z jakim spotkał się Augustyn na początku, przedstawiał mu się jako „chrześcijaństwo oświecone”. Por. Madec, *La patria e la via*, 27.

9 Por. Chadwick, *Augustyn*, 23; Gilski, *Mariologia*, 172.

Najważniejszym punktem odniesienia dla Augustyna w jego rozważaniach o stworzeniu człowieka, podobnie jak dla całej refleksji patrystycznej¹⁰, są teksty z pierwszych trzech rozdziałów Księgi Rodzaju, komentowane zwłaszcza w poświęconych tej księdze dziełach¹¹. Podstawowe przekonanie, które biskup Hippony opiera na Biblii, to prawda o tym, że mężczyzna i kobieta nie są dziełem przypadku, lecz w swej naturze zostali nie tylko stworzeni przez Boga, ale i przez Niego takimi chciani¹². W rozumieniu występującego w opisie stworzenia słowa „Adam” Hipponczyk kieruje się językiem hebrajskim: „znaczy człowiek [...] zarówno mężczyznę, jak i niewiastę”¹³. W rozumieniu kolektywnym utwierdza go również język grecki, gdyż w tym języku „Adam” składa się z czterech liter, które oznaczają różne strony świata, a bardziej jeszcze – wszystkie narody, które od niego wzięły początek¹⁴. Adam to pierwszy człowiek uczyniony przez Boga bez ojca i matki. Nie dane mu było być dzieckiem. Od niego rozpoczyna się historia ludzkości¹⁵.

W wyjaśnieniu terminu „kobieta” (*mulier*) Augustyn sięga do języka hebrajskiego, gdyż „u Hebrajczyków [...] *mulier* oznacza płeć”¹⁶. Kobieta swym ciałem jest kobietą¹⁷. Płeć kobieca, jak widać to w zestawieniu Ewy z Adamem, jest płcią słabszą¹⁸. Tak jak mężczyzna została powołana, aby czynić sobie ziemię poddaną. Jest dziełem Bożym chcianym i celowym¹⁹. Jest nazywana „Życiem” i „matką żyjących”²⁰. Ewa jako pierwsza kobieta na ziemi była żoną, teściową i matką²¹.

Płciowość jest cechą ludzi²², zwierząt²³, ale nie rzeczy, które płci nie mają²⁴. Każdy człowiek składa się z dwóch elementów istotowo różnych: duszy i ciała²⁵. Myśliciel z Tagasty był pod szczególnym urokiem duchowego świata człowieka (*homo interior*), a także pod wielkim wrażeniem dobroci i piękna ludzkiego ciała (*homo exterior*)²⁶.

10 Por. Grossi, *Lineamenti di antropologia patristica*, 16–17.

11 Komentarz do opisu stworzenia Adama i Ewy obejmuje wiele ważnych elementów aż do wypędzenia ich z raju. Por. Augustinus, *De Genesi adversus Manichaeos libri duo* I, 17–20; II, 1,7–9,11–22,27; Augustinus, *De Genesi ad litteram liber unus imperfectus* 55–62; Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* III, 22.34; VI–XI. Zob. Augustinus, *Confessionum* XIII, 22–24; 32; Augustinus, *De civitate Dei* IX, 17; XXII, 12.

12 Por. Gilski, *Marilogia*, 172.

13 Augustinus, *De civitate Dei* XV, 17 (Kubicki, 574).

14 Por. Augustinus, *In Iohannis Evangelium tractatus* 9, 14. Zob. Madec, *La patria e la via*, 128; Żurek, „Ewa – pierwsza kobieta”, 141–142.

15 Por. Augustinus, *De Trinitate* IV, 4.7.

16 Augustinus, *Sermo* 49 A: „(apud Hebraeos, [...], *mulier* nomen est significandi sexus)”.

17 Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* III, 22.34.

18 Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* IX, 13.23.

19 Por. Maćkowska, „Obraz kobiety”, 220.

20 Por. Augustinus, *In Iohannis Evangelium tractatus* 120, 2.

21 Por. Augustinus, *De civitate Dei* XV, 16.1.

22 Por. Augustinus, *Sermo* 51, 3.

23 Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* IX, 16.29.

24 Por. Augustinus, *In Iohannis Evangelium tractatus* 30, 5.

25 Por. Augustinus, *De Trinitate* XV, 7.11.

26 Por. Eckmann, *Symbol Apostolski*, 149–156; Turzyński, *Piękno*, 212–235.

Dostrzegął jego szeroko rozumianą harmonię, porządek i proporcję, ale zwracał też uwagę na gładką twarz niewiast czy brodę na twarzy mężczyzn²⁷.

W świecie tajemnic również różność płci pozostaje tajemnicą, na którą odpowiedzi należy szukać w Biblii, nie pomijając przy tym każdej istoty ludzkiej wziętej indywidualnie²⁸. Bliźnięta różnej płci, które pod względem fizjonomii są do siebie bardzo podobne, różnią się jednak zarówno wynikającymi z natury funkcjami męskimi i kobiecymi, jak i sposobem i urządzeniem życia²⁹.

2. Stworzenie mężczyzny i kobiety na podstawie Rdz 1,26–27 w *De Genesi ad litteram libri duodecim*

Drugi z rzędu komentarz słowny biskupa Hippony do Księgi Rodzaju *De Genesi ad litteram libri duodecim*, który zwłaszcza w średniowieczu cieszył się wielkim powodzeniem, jest nazywany *Heksaameronem*. Tak, zdaniem Johna J. O'Meara, nazywał go w IX wieku znakomity myśliciel i erudyta Jan Szkot Eriugena³⁰. Komentarz ten, który składa się z trzech części i obejmuje zaledwie pierwsze trzy rozdziały Księgi Rodzaju, a w ostatniej dwunastej księdze mówi o raju w nawiązaniu do 2 Kor 12,2–4, jest cennym źródłem informacji na temat początku świata aż do wypędzenia Adama z raju³¹.

Dla zrozumienia biblijnej prawdy o stworzeniu człowieka pierwszoplanową rolę pełni Rdz 1,26–27, w którym, w dostępnej Augustynowi wersji łacińskiej, występuje słowo *homo* oznaczające mężczyznę (*masculus*) i kobietę (*femina*), a także kończący frazę zaimek osobowy *eos*³². Mając na uwadze drugi opis stworzenia, rodzi się jednak pytanie: a co z prawdą o kobiecie uczynionej z żebra Adama?³³ Augustyn wobec tekstów, które wydają się być przeciwstawne, kieruje się podstawową zasadą egzegezy, która wyraża się w zachowaniu jedności całego Pisma Świętego, a teksty trudne każe odczytywać poprzez odniesienie ich do tekstów bardziej jasnych i zrozumiałych³⁴. W pierwszej kolejności Augustyn odwołuje się więc do Syr 18,1 i utwierdza w przekonaniu, że Bóg stworzył wszystkie rzeczy równocześnie (*simul*)³⁵. Stanowisko to

27 Por. Augustinus, *De civitate Dei* XXII, 24.4; Augustinus, *De ordine* 1, 8.25.

28 Por. Augustinus, *De Trinitate* XII, 12.19.

29 Por. Augustinus, *De civitate Dei* V, 6.

30 Por. O'Meara, *The Creation*, 11–12.

31 Por. Teske, „Genesi ad Litteram, De”, 743.

32 Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* III, 19.29; III, 22.34.

33 Fragment Rdz 2,21–23 o stworzeniu kobiety z żebra mężczyzny komentuje Augustyn w IX księdze swojego komentarza słownego do Księgi Rodzaju i widzi w tym fakcie także zapowiedź zaręczyn przy-
szłych. Por. Manelli, *Il parallelismo*, 109.

34 Por. Margerie, *Introduction*, 57–58.

35 Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* VI, 9.16–10.17. Zob. Maćkowska, „Obraz kobiety”, 209; Teske, „Creazione”, 497.

proceeds to the point of creation as a dynamic, two-stage process. He gladly uses in this context the concept of causes or causal reasons (*rationes causales* or *rationes seminales*)³⁶, which indicate the possibilities of development hidden in things created, but which do not mean that the whole past history is already present in them, but that containing natural possibilities of development, they also determine the ways in which God can act on them in the world³⁷. In this way Augustine, striving to affirm the immutability of God and the perfection of His work, also places emphasis on His will and His providence over the world³⁸.

Similarly in the question of the description of the creation of man John J. O'Meara believes that one should take into account two aspects of creation, which Augustine describes as *prima conditio* and *administratio*³⁹, which correspond respectively to the first and second description of creation⁴⁰. In another place the bishop Hippolytus speaks of a two-stage creation of the world: in an invisible (*invisibiliter*) and visible (*visibiliter*)⁴¹. Wherever Hippolytus, having on his mind the creation of the world, distinguishes the cause, the reason of creation (*ratio*) and the act of creation (*actio*), of which the first existed before time, and the second in time⁴². That, which man understands as the succession of time – in God, in the divine nature things happen simultaneously, and that means, that between God's thought and action there is no dichotomy.

3. Stworzenie człowieka na obraz Boży

Great credit goes to St. Augustine, who emphasizes especially Emanuel Prinzivalli and Manlio Simonetti that the turning of both sexes into the image of God is

³⁶ Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* VI, 14.25; VI, 15.26; VI, 17.29; IX, 17.31–32. Samo pojęcie *rationes seminales* trudno jest przetłumaczyć jednoznacznie. Plotyn terminu *logoi genetikoi* używa – podobnie jak przed nim stoicy – w znaczeniu czysto naturalnym. Por. Plotyn, *Enneady* II, 3.16; II, 3.18; II, 7.3. Zob. Chadwick, *Augustyn*, 129–130; Kijewska, *Święty Augustyn*, 198–202; Łukomski, „Augustyna teoria rozwoju organizmów”, 163–164; Mazzarella, „Le «rationes seminales»”, 3. Ponadto Augustyn odróżnia *rationes seminales*, nazywane też *rationes primordiales*, od *rationes aeternae*, tj. od odwiecznych idei rzeczy istniejących w boskim Słowie. Por. Boersma, „The Rationes Seminales”, 414.

³⁷ Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* V, 23.45. Zob. Williams, „Creazione”, 492.

³⁸ Por. Kijewska, *Święty Augustyn*, 200. Stanowisko Augustyna bywa różnie interpretowane – od oponenta ewolucjonizmu po zwolennika jego skrajnej formy w postaci transformizmu. Por. Kowalczyk, *Człowiek i Bóg*, 55–56.

³⁹ *Prima conditio* – to według Augustyna działanie Boga przy pierwszym stworzeniu swych dzieł, a *administratio* – to rządzenie przez Boga swoimi dziełami, jak to czyni aż do chwili obecnej, przy czym stworzenie miało miejsce bez żadnych zmian czasowych, podczas gdy obecnie Bóg działa zgodnie z prawem czasu. Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* V, 11.27.

⁴⁰ Por. O'Meara, *The Creation*, 41.

⁴¹ Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* VI, 6.10. Zob. Maćkowska, „Obraz kobiety”, 208–209.

⁴² Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* VI, 9.16. Zob. Maćkowska, „Obraz kobiety”, 209.

na podstawie interpretacji aleksandryjskiej, która rozdzielała dwa opisy Księgi Rodzaju, ani nie poprzez wykluczenie charakterystyki płci z prototypu (Rdz 1,26), jak czynił to Grzegorz z Nyssy, ale poprzez egzegezę słowną i całościową Księgi Rodzaju⁴³. Biskup Hippony wielokrotnie podejmuje prawdę zawartą w Rdz 1,27 o stworzeniu człowieka na obraz Boży (*ad imaginem Dei*)⁴⁴. Wszyscy ludzie są stworzeni na obraz Stwórcy⁴⁵. Według tradycji łacińskiej biskup Hippony, podobnie jak przed nim św. Ambroży⁴⁶, widzi obraz Boży w duszy rozumnej i duchowej człowieka, tzn. w tej jej części, „która zwie się umysłem, *mens*, albo duchem, *spiritus*”⁴⁷. To wyraźne podkreślenie związku rozumnej części duszy albo właściwiej umysłu z obrazem Bożym w człowieku należy mieć na uwadze, gdyż duszę (*anima*) mają także zwierzęta⁴⁸. Ponieważ dusza ludzka (*humana*), tj. dusza rozumna (*anima rationalis*)⁴⁹, jest duszą mężczyzn i kobiet, dlatego też według św. Augustyna również kobieta została stworzona na obraz Boga, a łaska odnowy tegoż obrazu także i jej nie ominęła⁵⁰.

Niełatwym problemem egzegetycznym w tym zagadnieniu było dla Augustyna uzgodnienie wypowiedzi Pawła Apostoła, który twierdzi jakoby tylko mężczyzna był obrazem Boga i nie musiał nakrywać głowy (por. 1 Kor 11,5–7), ze stwierdzeniem Księgi Rodzaju o stworzeniu człowieka na obraz Boży, o stworzeniu mężczyzny i niewiasty (1,26–28). Według biskupa Hippony Księga Rodzaju podkreśla, że to natura ludzka została stworzona na obraz Boży, a ponieważ ta składa się z dwu płci, dlatego też nie pozbawia kobiety godności bycia obrazem Boga⁵¹. Wysiłek wyjaśnienia przez Augustyna równej godności mężczyzny i kobiety w byciu obrazem Boga znajduje swoje ukoronowanie w biblijnej prawdzie o jedności ludzkiej natury, a więc

43 Por. Prinzivalli – Simonetti, *La teologia*, 382.

44 Por. Augustinus, *Confessionum* VI, 3.4; VI, 4.5; XIII, 22.32; XIII, 23.34; XIII, 32.47; Augustinus, *In Iohannis Evangelium tractatus* 34, 3–4; Augustinus, *De civitate Dei* XI, 26; XI, 28; XII, 23; XII, 27.1; XIII, 20; XIV, 15.1; XVII, 5.3; XXII, 1.2. Zob. Gilski, *Marilogia*, 174; Prinzivalli – Simonetti, *La teologia*, 382. Problematyka obrazu Bożego u św. Augustyna jest obszerna, a jedną z charakterystycznych jej cech jest wymiar trynitarny tegoż obrazu, na który zwraca uwagę w swoim opracowaniu m.in. Piotr Kołacz („Obraz Boży”, 88).

45 Por. Augustinus, *De civitate Dei* XII, 23. W wielu miejscach biskup Hippony mówi także o podobieństwie (*similitudo*). Podczas gdy każdy obraz zawiera w sobie podobieństwo tego, kogo jest obrazem, tak nie wszystko, co zawiera w sobie jakieś podobieństwo do czegoś, jest jego obrazem. Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram liber unus imperfectus* XVI, 57.

46 Por. Ambrosius, *Hexaemeron* 6, 7.40.

47 Augustinus, *De Trinitate* XV, 1.1 (Stokowska, 458). Por. Augustinus, *De civitate Dei* XII, 23; Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* X, 2.3. Zob. Haynes, „The Transgression”, 300; Kijewska, *Święty Augustyn*, 161–162; Madec, *La patria e la via*, 264–265.

48 Por. Augustinus, *De Trinitate* XV, 1.1.

49 Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* VII, 9.12. Zob. Eckmann, *Symbol Apostolski*, 172. Na innym miejscu biskup Hippony powie, że podobieństwo stworzonego człowieka do Boga polega „nie na strukturze ciała, ale na określonej formie intelektualnej umysłu oświeconego” (Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* III, 20.30 [PSP 25, 162]).

50 Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* III, 22.34. Zob. Adamiak, „Kobieta w Kościołach”, 96; Eckmann, *Symbol Apostolski*, 172.

51 Por. Augustinus, *De Trinitate* XII, 7.10. Zob. Eckmann, *Symbol Apostolski*, 172; Gilski, *Marilogia*, 174.

w prawdzie o jednym obrazie Boga tak w mężczyźnie, jak i w kobiecie⁵². Tak jak obraz Boży odnosi się do całości ludzkiej natury, tak również wiąże się on z całością ludzkiego ducha, umysłu. Jeśli duch ludzki w całości poświęca się kontemplacji prawdy, to jest obrazem Boga, jeśli zaś w jakiejś części dotyczy działania w odniesieniu do spraw doczesnych i przyziemnych, to nie jest obrazem Boga⁵³. W ten sposób biskup Hippony posiłkuje się interpretacją alegoryczną w odniesieniu do 1 Kor 11,7 i – co więcej – mocno ją rozwija⁵⁴. Umysł kobiety „obrazem Bożym jest jedynie w tej części, która rozważa prawdę, a nie w tej, która jest zaprzętnięta działaniem i sprawami niższymi”⁵⁵. Bycie przez umysł obrazem Boga ma w sobie też pewne cechy procesu, a to oznacza, że winien on coraz bardziej dążyć do tego, co wieczne.

Powracając do kwestii nakrycia głowy przez mężczyznę, Augustyn dodaje, że nie ma potrzeby, aby jego umysłowi stawiać jakieś ograniczenia, stąd też mowa o nie-nakrywaniu głowy przez mężczyzn. W przypadku natomiast spraw materialnych i doczesnych zawsze grozi umysłowi niebezpieczeństwo osunięcia się ku niższym sprawom, przez co musi mieć on nad sobą ustanowioną władzę. Symbolem tej dynamiki jest welon na głowie kobiety, który jest zarazem oznaką wymaganej powściągliwości⁵⁶. Zjednoczenie dwu funkcji umysłu: kontemplatywnej i ukierunkowanej na rzeczywistości wieczne oraz praktycznej i ukierunkowanej na rzeczy doczesne – porównuje Augustyn do zjednoczenia małżeńskiego⁵⁷.

4. Cieleśne zróżnicowanie płci

Jednym z elementów doskonałości Adama jest akcentowana przez Augustyna jego wyprostowana postawa ciała, dzięki której jest mu dane kontemplować niebios⁵⁸. Jego ciało było śmiertelne, bo mógł umrzeć, i nieśmiertelne zarazem, bo mógł nie umrzeć⁵⁹. Wiele uwagi poświęca św. Augustyn stworzeniu niewiasty z boku mężczyzny (Rdz 2,18–24). W pierwszej kolejności podkreśla, że stworzenie niewiasty było

⁵² Por. Augustinus, *De Trinitate* XII, 7.10. Zob. Gasparro, „Donna e creazione”, 232; Kołacz, „Obraz Boży”, 78; McGowan, „Augustine’s Spiritual Equality”, 257.

⁵³ Por. Augustinus, *De Trinitate* XII, 7.10. Zob. O’Meara, *The Creation*, 51–52.

⁵⁴ Por. Gilski, *Marilogia*, 174; Prinziavalli – Simonetti, *La teologia*, 382.

⁵⁵ Augustinus, *De Trinitate* XII, 7.10 (Stokowska, 364). Por. Kołacz, „Obraz Boży”, 78–79.

⁵⁶ Por. Augustinus, *De Trinitate* XII, 7.10.

⁵⁷ Por. Augustinus, *De Trinitate* XII, 12.19: „Haec itaque disputatio qua in mente uniuscuiusque hominis quae sit ratio quoddam rationale coniugium contemplationis et actionis” (Stokowska, 372: „Staraliśmy się wykazać w tej analizie, że w duszy każdego człowieka zachodzi jakby związek małżeński pomiędzy rozumem kontemplacyjnym i rozumem praktycznym”). Umysł (*mens*) uznaje Augustyn za władzę rozumniejszej duszy ludzkiej, o czym mówi wyraźnie na innym miejscu, podkreślając, że „umysł nie jest duszą, ale jest tym, co w duszy jest najszlachetniejsze” (*De Trinitate* XV, 7.11 [Stokowska, 472]). Zob. Cipriani, *La teologia*, 218.

⁵⁸ Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* VI, 7.22. Zob. O’Meara, *The Creation*, 55.

⁵⁹ Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* VI, 25.36.

wolą Boga, gdyż bez niej mężczyzna byłby w swoim człowieczeństwie niekompletny⁶⁰. Od Boga, a nie od Adama niewiasta otrzymała duszę⁶¹.

Tekst biblijny misję kobiety wobec mężczyzny określa słowem „pomoc” (Rdz 2,18). Pomoc ta, jak zauważa Augustyn, nie mogła odnosić się do pomocy w uprawianiu ogrodu, gdyż trud z nim związany jest konsekwencją grzechu. Stąd Augustyn najpierw mówi o wymiarze duchowym tej pomocy, „ażeby z duchowego współżycia wydawała duchowe potomstwo, czyli dobre uczynki chwały Bożej”⁶². Powołaniem człowieka stworzonego na obraz Boży jest żyć dla Jego chwały. Najbardziej jednak, i to w sposób niezastąpiony, niewiasta jest pomocą dla mężczyzny w wypełnianiu polecenia zawartego już w pierwszym opisie stworzenia (por. Rdz 1,28), którego mężczyzna nie jest w stanie wypełnić sam⁶³.

Choć Augustynowi znane jest zjawisko hermafrodytyzmu, to jednak sprzeciwia się twierdzeniu jakoby androgynia była czymś więcej jak tylko dziełem przypadku, jak to się czasami dzieje⁶⁴. Zdaniem Emanuela Prinzivalli i Manlio Simonetti należy się dziwić temu uszczegółowieniu z uwagi na – zrodzoną głównie w oparciu o mit Arystofanesa, opowiedziany przez Platona w dialogu *Uczta* – hipotezę androgynicznej natury Adama⁶⁵.

Ważnym elementem, który towarzyszy rozważaniom Augustyna o stworzeniu niewiasty, jest to, że analizuje jej uczynienie z żebra mężczyzny wraz z prawdą o wcieleniu⁶⁶. Wyjściowym punktem tych rozważań jest posługa aniołów wobec Boga. Nawet jeśli nie mamy na to dowodów, to czyż aniołowie nie służyli Bogu w Jego tak imponującym dziele stworzenia niewiasty?⁶⁷ Tak stworzenie niewiasty, jak i wcielenie Syna Bożego są całkowicie nie do pojęcia przez tych, którzy nie mają wiary. Dlaczego więc – pyta Augustyn – „wierzący uważają, że opowiadanie o narodzeniu Chrystusa należy rozumieć zgodnie z wymaganiami historii, zaś to o Ewie w znaczeniu metaforycznym?”⁶⁸. I tak jak zaskakujące jest pytanie Augustyna, tak równie zaskakującej udziela on odpowiedzi: „Pan również mógł z żebra stworzyć własne ciało lub z jakiegoś członka dziewicy je utworzyć. Ten, który mógł pokazać w swoim ciecie, iż po raz wtóry potrafiłby zdziałać to, co się stało, pokazał, że w czystym ciecie matki nie ma nic zawstydzającego”⁶⁹.

60 Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* IX, 2.4. Zob. Maćkowska, „Obraz kobiety”, 212.

61 Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* X, 1.2. Zob. Maćkowska, „Obraz kobiety”, 223–224.

62 Augustinus, *De Genesi adversus Manichaeos libri duo* I, 11.15 (PSP 25, 62). Por. Eckmann, *Symbol Apostolski*, 174; Maćkowska, „Obraz kobiety”, 225.

63 Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* IX, 3.6; IX, 9.15. Zob. Maćkowska, „Obraz kobiety”, 226.

64 Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* III, 22.34. Zob. Gilski, *Marilogia*, 177.

65 Por. Prinzivalli – Simonetti, *La teologia*, 375.

66 Innym porównaniem użytym przez Augustyna jest otwarty bok Chrystusa i wypływające z niego krew i woda. Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* IX, 18.34. Zob. O’Meara, *The Creation*, 60.

67 Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* IX, 16.28–29. Zob. O’Meara, *The Creation*, 59.

68 Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* IX, 16.30. Por. O’Meara, *The Creation*, 59.

69 Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* IX, 16.30. Por. O’Meara, *The Creation*, 59.

5. Związek pomiędzy celowością wcielenia a ludzką płciowością

Ponieważ biskup Hippony wierzył mocno w dzieło zbawcze Chrystusa⁷⁰, a zwłaszcza w Jego wcielenie, śmierć i zmartwychwstanie, dlatego też często mówi o tej tajemnicy innym⁷¹. Prawda o tym, że w osobie Chrystusa natura boska zjednoczyła się z naturą ludzką, rzuca nowe światło na cały rodzaj ludzki, który wywodzi się od Adama. Jego grzech, zwany też pierwotnym (*peccatum originale*)⁷², oznacza tak grzech pierwszych rodziców⁷³, jak i grzeszny stan, który staje się udziałem wszystkich ludzi aż do momentu chrztu świętego⁷⁴. Wprawdzie Syn Boży mógł w inny sposób przyjść na świat, a tym samym stać się człowiekiem bez narodzin z niewiasty, to jednak Jego doczesne narodziny jako mężczyzny z kobiety Maryi należy odczytać w kontekście sytuacji, w jakiej znaleźli się wszyscy mężczyźni i kobiety po upadku⁷⁵. Chrystus narodził się z kobiety, aby wyzwolenie człowieka było widoczne w obu płciach⁷⁶. Tak jak obydwie płcie uległy zepsuciu i zmieniły się na gorsze, tak obydwie też musiały zostać naprawione⁷⁷, uleczone⁷⁸. Pychę Adama Chrystus Lekarz uzdrowił swoją pokorą⁷⁹.

Biskup Hippony objaśniając tajemnicę narodzin Chrystusa wyraźnie naucza o Jego odwiecznym synostwie Bożym. Ten, którego Ojcem jest wyłącznie Bóg, stając się człowiekiem, obie płcie przyszedł odkupić i uczcić⁸⁰. Pełna godność płci męskiej widoczna jest w ciele Chrystusa, zaś płci kobiecej w Matce Chrystusa⁸¹.

W *Mowie (Sermo) 51*, wygłoszonej w dniu bliżej nieznanego święta pogańskiego (*dies muneris*) obchodzonego kilka dni po Bożym Narodzeniu, najprawdopodobniej 1 stycznia 417 roku⁸², biskup Hippony wyjaśnia tajemnicę narodzin Syna Bożego z niewiasty. Przez ten sposób narodzin Syn Boży chciał utwierdzić nadzieję na zbawienie w odniesieniu do obu płci, aby w żadnej płci istota ludzka nie rozpaczła nad sobą⁸³. Gdyby Chrystus, stając się mężczyzną, nie narodził się z kobiety, to kobiety

⁷⁰ Por. Jaśkiewicz, „Sulla retta fede”, 913–926.

⁷¹ Wyrażeniem „wcielenie Słowa Bożego” posługuje się Augustyn w sumie 91 razy. Por. Daley, „Incarrazione”, 827. Biskup Hippony uwidatnia różne wymiary wcielenia Syna Bożego i związane z nim dobrodziejstwa dla ludzkości, jak np. poznanie Boga. Por. Eckmann, „*Incarnatio Christi*”, 239.

⁷² Por. Augustinus, *De diversis quaestionibus ad Simlicianum* 1, 10.

⁷³ Jako przyczynę grzechu obok chciwości wymienia Augustyn przede wszystkim pychę. Por. Augustinus, *De civitate Dei* XII, 6.

⁷⁴ Por. Augustinus, *De Trinitate* XII, 18.23.

⁷⁵ Por. Madec, *La patria e la via*, 194.

⁷⁶ Por. Augustinus, *De diversis quaestionibus octoginta tribus* 11.

⁷⁷ Por. Augustinus, *Sermo* 289, 2.

⁷⁸ Por. Madec, *La patria e la via*, 128.

⁷⁹ Por. Augustinus, *In Iohannis Evangelium tractatus* 25, 16. Zob. Eckmann, „*Incarnatio Christi*”, 241; Madec, *La patria e la via*, 43.

⁸⁰ Por. Augustinus, *Sermo* 190, 2.2. Zob. Gilski, „Kontekst antropologiczny”, 223; Madec, *La patria e la via*, 195.

⁸¹ Por. Augustinus, *Sermo* 190, 2.2.

⁸² Por. Verbraken, „Le sermon LI”, 22.

⁸³ Por. Augustinus, *Sermo* 51, 3. Zob. Gilski, *Marilogia*, 174.

straciłyby nadzieję na zbawienie, pamiętając swój własny grzech, poprzez który został oszukany pierwszy mężczyzna. W Chrystusie jest zbawienie dla wszystkich, gdyż Zbawiciel, wybierając płć męską i rodząc się z kobiety, chciał pocieszyć także płć żeńską⁸⁴. Do wszystkich swoich słuchaczy, mężczyzn i kobiet, biskup Hippony kieruje mocne wezwanie, aby umieli rozpoznać swoją godność w Chrystusie, a wyznając swoje nieprawości, mieli nadzieję na zbawienie⁸⁵.

6. Nauka płynąca dla obu płci z wcielenia Słowa Bożego

Sprzyjającą okazją do rozważań biskupa Hippony o tajemnicy wcielenia (*incarnationis mysterium*) była zwłaszcza obchodzona rokrocznie uroczystość Narodzenia Pańskiego. W jego bożonarodzeniowych kazaniach⁸⁶ dominującym motywem jest prawda o wcieleniu, czyli o zjednoczeniu dwu natur w jednej Osobie Syna Bożego⁸⁷. Syn Boży stał się Człowiekiem, aby człowiek nie był umarły na wieczność, ale aby żył dla chwały Bożej⁸⁸. Augustyn Eckmann zwraca uwagę w nauczaniu Hippończyka na usunięcie przez Chrystusa moralnego niepodobieństwa, jakie zaistniało pomiędzy człowiekiem a Bogiem⁸⁹. W napisanym ok. 396/397 roku traktacie moralno-dogmatycznym *De agone christiano*, Augustyn ukazuje, jak wielka jest nadzieja rodzaju ludzkiego⁹⁰. Rodzaj ludzki, jego natura ma uprzywilejowane miejsce w dziełach Bożych⁹¹. Tak mężczyźni (*viri*), jak i kobiety (*feminae*) nie powinni pogardzać sobą, ponieważ Syn Boży stał się mężczyzną i narodził się z kobiety. Nowe życie w Chrystusie, jako owoc nowego stworzenia, stanowi duchowe bogactwo chrześcijan⁹².

Prawdziwą listę „rzeczy”, których możemy nauczyć się z wcielenia Słowa Bożego, jak zauważa Brian Daley, przedstawia zakończenie XIII księgi *De Trinitate*⁹³. Na pierwszym miejscu biskup Hippony mówi o wielkim przywileju i wyniesieniu rodzaju ludzkiego, od momentu kiedy natura ludzka została zjednoczona z naturą boską w jednej osobie Syna Bożego. Następnie oczywistym jest, że złe duchy, które

84 Por. Augustinus, *Sermo* 51, 3. Zob. Gilski, *Marilogia*, 174.

85 Por. Augustinus, *Sermo* 51, 3. Zob. Gilski, *Marilogia*, 174.

86 Z uznawanych za autentyczne zachowało się trzynaście (184–196). Noszą one tytuł „In Natali Domini nostri Jesu Christi” albo „In Natali Domini”. Zwykle dołącza się do nich jeszcze dwa (369–370) znajdujące się w części „Sermones dubii” w *Patrologii Migne’a*, a zatytułowane „De Nativitate Domini”, oraz *Sermo* 140 dedykowane słowom Ewangelii Jana (12,44–50) i *Sermo* 196A poświęcone sprawie obrzezania.

87 Por. Augustinus, *Sermo* 184, 1. Zob. Eckmann, „*Incarnatio Christi*”, 241.

88 Por. Augustinus, *Sermo* 185, 1.

89 Por. Eckmann, „*Incarnatio Christi*”, 240.

90 Por. Torchia, „*Agone christiano, de*”, 124.

91 Por. Augustinus, *De agone christiano* 11, 12.

92 Por. Augustinus, *De agone christiano* 11, 12. Zob. Gilski, „Kontekst antropologiczny”, 224.

93 Por. Daley, „*Incarnazione*”, 829.

wobec ludzi udają pośredników, w rzeczywistości nie są czymś więcej od nich i nie powinno się im okazywać czci. Tajemnica wcielenie uwidacznia wielkość łaski Bożej wobec ludzkości i jej niezasłużoność. Wcielenie odsłania także największą ludzką chorobę, jaką jest pycha, a którą leczy pokora Boga. Ponadto uwydatnia, jak daleko ludzie oddalili się od Boga zanim przyszedł Chrystus, co powinno skłaniać do prawdziwych wyrzutów sumienia i skruchy, gdy Pośrednik umożliwił ludzkości powrót do Boga. Niewątpliwie wcielenie uwidacznia także sprawiedliwość Boga, jako że diabeł zostaje ostatecznie pokonany przez reprezentanta tego samego rodzaju ludzkiego, którego on kiedyś doprowadził do upadku. W końcu wcielenie objawia także prawdziwy wymiar posłuszeństwa należnego Bogu i utwierdza w przekonaniu, że prawdziwą nagrodą za nie będzie zmartwychwstanie umarłych⁹⁴.

Sposób powstania Ewy z żebra Adama jest dla biskupa Hippony doskonałą okazją do pouczenia o Chrystusie i o Kościele. Tak jak dla Hipponczyka zaśnięcie mężczyzny jest alegoryczną figurą śmierci Chrystusa, tak również „zbudowanie” kobiety z żebra Adama jest figurą „zbudowania” Kościoła na wypływających z boku Chrystusa krwi i wodzie (por. J 19,34)⁹⁵.

W kwestii zmartwychwstania św. Augustyn wyraźnie sprzeciwia się poglądom tych, którzy na swój sposób interpretując wybrane teksty (Ef 4,13; Rz 8,29), uważają, że niewiasty nie zmartwychwstaną w swojej płci, ale w męskiej, ponieważ Stwórca tylko mężczyznę stworzył z ziemi, a kobietę z mężczyzny⁹⁶. Zdaniem biskupa Hippony tak mężczyzna, jak i kobieta zmartwychwstaną we własnych płciach⁹⁷, a ciałom uwolnionym od pożądliwości nie będzie towarzyszył wstyd. Boży zamysł wobec płci dopełni się w zmartwychwstaniu, gdyż Ten, który ustanowił obydwie płcie, obydwie też przywróci⁹⁸. Podstawą takiego twierdzenia jest odpowiedź Pana Jezusa na pytanie saduceuszów o przyszły los kobiety, którą siedmiu braci miało za żonę (por. Mt 21,23–33). Nawet jeśli Pan Jezus, mówiąc o tych, co powstaną z martwych, zaznaczył, że nie będą się już żenić ani za mąż wychodzić (por. Łk 20,35), to jednak nie powiedział, że nie będzie niewiast⁹⁹. W potwierdzeniu tego faktu Augustyn idzie o krok dalej i dodaje, że „niewieście członki nie będą wtedy służyć do użytku dawnego, lecz ku nowej ozdobie”¹⁰⁰.

⁹⁴ Por. Augustinus, *De Trinitate* XII, 12.17; Augustinus, *Confessionum* VII, 9.13–VII, 18.24; Augustinus, *De civitate Dei* IX, 17. Zob. Eckmann, „*Incaratio Christi*”, 244–245.

⁹⁵ Por. Augustinus, *De civitate Dei* XXII, 17. Zob. O'Meara, *The Creation*, 60–61.

⁹⁶ Por. Augustinus, *De civitate Dei* XXII, 17. Zob. Chadwick, *Augustyn*, 131.

⁹⁷ Por. Augustinus, *De civitate Dei* XXII, 17. Zob. G. Filoramo, „*Lescatologia*”, 307; Gilski, *Marilogia*, 178.

⁹⁸ Por. Augustinus, *De civitate Dei* XIII, 20; XXII, 17.

⁹⁹ Por. Augustinus, *De civitate Dei* XXII, 17. Zob. Gilski, *Marilogia*, 178.

¹⁰⁰ Augustinus, *De civitate Dei* XXII, 17 (Kubicki, 936). Por. Maćkowska, „*Obraz kobiety*”, 226.

Konkluzja

Klamrą spinającą w całość rozważania św. Augustyna poświęcone problematyce ludzkiej cielesności i płciowości są dwie tajemnice: stworzenia i wcielenia. Pierwsza chronologicznie w historii zbawienia i wyprzedzająca drugą, przez tę drugą została ostatecznie nie tylko dopełniona, zyskując pełniejszy sens, ale i przywrócona do pełnej godności. Również jednak i *mysterium* inkarnacji Słowa domagało się całościowego ujęcia człowieczeństwa Chrystusa, nierozdzielnie połączonego z Jego bóstwem.

Nieodzowne światło dla rozjaśnienia tajemnic biskup Hippony czerpie z Biblii, a w zrozumieniu jej przesłania w odniesieniu do ludzkiej cielesności i płciowości konieczna jest znajomość interpretacyjnych założeń Hipponczyka, które w całej pełni odnajdujemy w jego *opus magnum* poświęconym opisom stworzenia w Księdze Rodzaju, jakim jest *De Genesi ad litteram libri duodecim*. Tym, co pozwala Augustynowi uzgodnić ze sobą dwa różne opisy stworzenia, przy założeniu równoczesnego stworzenia (*simul*), jest przede wszystkim dwustopniowość stworzenia, która przyjmuje różne nazwy: *prima conditio* i *administratio*, stworzenie świata na sposób niewidzialny (*invisibiliter*) i widzialny (*visibiliter*), *ratio* i *actio*. Cenne w tym kontekście jest również zaczerpnięcie z filozofii pojęcia racji przyczynowych albo załączkowych.

Słowem, które w rozważaniach o tajemnicy stworzenia jest dla biskupa Hippony wyjątkowo ważne, jest słowo „człowiek” (*homo*), które w Rdz 1,26–27 oznacza nie tylko mężczyznę (*masculus*), ale i kobietę (*femina*) – stworzonych na obraz Boży (*ad imaginem Dei*). W ten sposób Augustyn, głęboko przekonany o boskim pochodzeniu płci, dowartościowuje równą godność kobiety w byciu stworzoną na obraz Boga, a przy tym stara się odnaleźć *aurea mediocritas* w odniesieniu tej prawdy do nauki św. Pawła z 1 Kor 11,5–7. Różnicę obu płci w kontekście ich struktury cielesnej dobrze uwydatnia biblijne stwierdzenie o byciu przez kobietę pomocą dla mężczyzny (por. Rdz 2,18). O ile bowiem w życiu rajskim chodziło o duchowe owoce i pomnożenie chwały Bożej, tak w życiu poza Edenem owa pomoc jest utożsamiana z niemożliwym dla mężczyzny macierzyństwem. Na szczególne podkreślenie zasługuje IX księga augustynowego *Heksaameronu*, w której zestawia on stworzenie niewiasty z żebra Adama z prawdą o wcieleniu, akcentując przy tym ważną rolę aniołów.

Pojęciem, które w nowym świetle ukazuje aktualną kondycję płci ludzkiej, jest „wcielenie” (*incarnatio, carnis assumptio*). Biskup Hippony był szczególnie zainteresowany uszanowaniem kondycji człowieka przez Chrystusa i celem Jego wcielenia. Bo choć Chrystus mógł z żebra uczynić swoje ciało albo utworzyć je z jakiejś innej części ciała ludzkiego, nawiązując do cudu stworzenia, to jednak zechciał narodzić się z *Virgo Mater*, aby pokazać pełne dostojenie płci. Obie płcie winny uświadomić sobie odrodzoną godność (*honor, dignitas*) swojej natury, a uznając swoją niegodziwość (*iniquitas*), winny żyć nadzieją i zabiegać o zbawienie (*salus*). Do implikacji

antropologicznych płynących z wcielenia należy również przysła chwała nieba, do której wraz z mężczyznami zmartwychwstaną także kobiety.

Bibliografia

Źródła

- Augustinus, *Confessionum libri tredecim*, w: Sant'Agostino, *Le confessioni* (tł. M. Pellegrino et al.; Nuova Biblioteca Agostiniana 1; wyd. 7; Roma: Città Nuova 2000) 4–503; tł. pol.: Święty Augustyn, *Wyznania* (tł. Z. Kubiak; Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1978).
- Augustinus, *De agone christiano liber unus*, w: Sant'Agostino, *Il combattimento cristiano* (tł. V. Tarulli et al.; Nuova Biblioteca Agostiniana 7/2; Roma: Città Nuova 2001) 78–125.
- Augustinus, *De bono coniugali liber unus*, w: Sant'Agostino, *La dignità del matrimonio* (tł. A. Trapè et al.; Nuova Biblioteca Agostiniana 7/1; Roma: Città Nuova 1978) 10–63.
- Augustinus, *De civitate Dei libri viginti duo*, w: Sant'Agostino, *La città di Dio* (tł. A. Trapè et al.; Nuova Biblioteca Agostiniana 5/1–3; Roma: Città Nuova 1978, 1988, 1991) I, 6–771; II, 66–765; III, 8–421; tł. pol.: Święty Augustyn, *Państwo Boże* (tł. W. Kubicki; Kęty: Antyk 1998).
- Augustinus, *De diversis quaestionibus ad Simlicianum libri duo*, w: Sant'Agostino, *Questioni diverse a Simpliciano* (tł. G. Ceriotti et al.; Nuova Biblioteca Agostiniana 6/2; Roma: Città Nuova 1995) 278–389.
- Augustinus, *De diversis quaestionibus octoginta tribus liber unus*, w: Sant'Agostino, *Ottantatré questioni diverse* (tł. G. Ceriotti et al.; Nuova Biblioteca Agostiniana 6/2; Roma: Città Nuova 1995) 32–261.
- Augustinus, *De Genesi ad litteram liber unus imperfectus*, w: Sant'Agostino, *Opera incompiuta sulla Genesi* (tł. A. Di Giovanni – A. Penna – L. Carrozzi; Nuova Biblioteca Agostiniana 9/1; Roma: Città Nuova 1988) 198–265; tł. pol.: Św. Augustyn, „Niedokończony komentarz słowny do księgi Rodzaju”, Św. Augustyn, *Pisma egzegetyczne przeciw manichejczykom* (tł. J. Sulowski; Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 25; Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej 1980) 83–112.
- Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim*, w: Sant'Agostino, *Genesi alla lettera* (tł. L. Carrozzi; Nuova Biblioteca Agostiniana 9/2; Roma: Città Nuova 1989) 12–727; tł. pol.: Św. Augustyn, „Komentarz słowny do księgi Rodzaju”, Św. Augustyn, *Pisma egzegetyczne przeciw manichejczykom* (tł. J. Sulowski; Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 25; Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej 1980) 113–382.
- Augustinus, *De Genesi adversus Manichaeos libri duo*, w: Sant'Agostino, *Genesi contro i manichei* (tł. A. Di Giovanni – A. Penna – L. Carrozzi; Nuova Biblioteca Agostiniana 9/1; Roma: Città Nuova 1988) 58–181; tł. pol.: Św. Augustyn, „Przeciwko manichejczykom komentarz do księgi Rodzaju”, Św. Augustyn, *Pisma egzegetyczne przeciw manichejczykom* (tł. J. Sulowski; Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 25; Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej 1980) 21–82.
- Augustinus, *De ordine libri duo*, w: Sant'Agostino, *Ordine* (tł. D. Gentili; Nuova Biblioteca Agostiniana 3/1; Roma: Città Nuova 1970) 248–359.

- Augustinus, *In Iohannis Evangelium tractatus centum viginti quator*, w: Sant'Agostino, *Commento al Vangelo di Giovanni* (tł. A. Vita et al.; Nuova Biblioteca Agostiniana 24/1–2; wyd. 2; Roma: Città Nuova 1985) I, 2–1013; II, 1014–1625.
- Augustinus, *Sermo 49A*, w: P.P. Verbraken (red.), „Le fragments conservés de sermons perdus de saint Augustin”, *Revue Benedictine* 84 (1974) 252–253. DOI: <https://doi.org/10.1484/J.RB.4.00797>.
- Augustinus, *Sermo 51*, w: *Patrologiae cursus completus. Series latina* (red. J.-P. Migne; Paris: Imprimerie Catholique 1887) 38, 332–354.
- Augustinus, *Sermo 184*, w: *Patrologiae cursus completus. Series latina* (red. J.-P. Migne; Paris: Imprimerie Catholique 1887) 38, 995–997.
- Augustinus, *Sermo 185*, w: *Patrologiae cursus completus. Series latina* (red. J.-P. Migne; Paris: Imprimerie Catholique 1887) 38, 997–999.
- Augustinus, *Sermo 190*, w: *Patrologiae cursus completus. Series latina* (red. J.-P. Migne; Paris: Imprimerie Catholique 1887) 38, 1007–1009.
- Augustinus, *Sermo 289*, w: *Patrologiae cursus completus. Series latina* (red. J.-P. Migne; Paris: Imprimerie Catholique 1887) 38, 1308–1312.
- Augustinus, *De Trinitate libri quindecim*, w: Sant'Agostino, *La Trinità* (tł. A. Trapè – M.F. Sciacca – G. Beschin; Nuova Biblioteca Agostiniana 4; wyd. 2; Roma: Città Nuova 1987) 6–719; tł. pol.: Św. Augustyn, *O Trójcy Świętej* (tł. M. Stokowska; Kraków: Wydawnictwo Znak 1996).

Źródła pomocnicze

- Ambrosius, *Hexaameron*, tł. pol.: Ambroży, *Hexaameron* (tł. W. Szoldrski; Pisma Starochrześcijańskie Pisarzy 4; Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej 1969).
- Plotinus, *Enneades*, tł. pol.: Plotyn, *Enneady* (tł. A. Krokiewicz; Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1959) I–II.

Studia

- Adamiak, E., „Kobieta w Kościołach i wspólnotach chrześcijańskich. Próba syntezy teologicznej”, *Poznańskie Studia Teologiczne* 11 (2001) 91–114.
- Boersma, G.P., „The *Rationes Seminales* in Augustine's Theology of Creation”, *Nova et Vetera English Edition* 18/2 (2020) 413–441. DOI: <https://doi.org/10.1353/nov.2020.0030>.
- Brown, P., *Ciało i społeczeństwo. Mężczyźni, kobiety i abstynencja seksualna we wczesnym chrześcijaństwie* (tł. I. Kania; Kraków: Homini 2006).
- Chadwick, H., *Augustyn* (tł. T. Szafranski; Warszawa: Prószyński i S-ka 2000).
- Cipriani, N., *La teologia di sant'Agostino. Introduzione generale e riflessione trinitaria* (Roma: Institutum Patristicum Augustinianum 2015).
- Daley, B.N., „Incarnazione”, *Agostino. Dizionario enciclopedico* (red. A.D. Fitzgerald; red. wł. L. Alici – A. Pieretti; Roma: Città Nuova 2007) 827–829.
- Duffy, S.J., „Antropologia”, *Agostino. Dizionario enciclopedico* (red. A.D. Fitzgerald; red. wł. L. Alici – A. Pieretti; Roma: Città Nuova 2007) 202–213.
- Eckmann, A., „Incarnatio Christi w pismach świętego Augustyna: istota i cel”, *Vox Patrum* 38–39 (2000) 237–245. DOI: <https://doi.org/10.31743/vp.7244>.
- Eckmann, A., *Symbol Apostolski w pismach świętego Augustyna* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1999).

- Filoramo, G., „L'escatologia e la retribuzione negli scritti dei Padri (dai Padri Apostolici ad Agostino d'Ipbona)”, *Dizionario di spiritualità biblico-patristica* (red. M. Cimosà; Roma: Borla 1997) XVI, 195–316.
- Gasparro, G.S., „Donna e creazione negli scritti dei Padri: aspetti e problemi dell'esegesi patristica di Gen 1–3”, *Dizionario di spiritualità biblico-patristica* (red. F. Carcione; Roma: Borla 1995) XI, 217–238.
- Gilski, M., *Mariologia kontekstualna św. Augustyna* (Lublin: Wydawnictwo KUL 2006).
- Gilski, M., „Kontekst antropologiczny mariologii według św. Augustyna”, *Salvatoris Mater* 8/1–2 (2006) 214–230.
- Grossi, V., *Lineamenti di antropologia patristica* (Roma: Borla 1983).
- Haynes, D., „The Transgression of Adam and Christ the New Adam: St. Augustine and St. Maximus Confessor on The Doctrine of Original Sin”, *St Vladimir's Theological Quarterly* 55/3 (2011) 293–317.
- Jaśkiewicz, S., „Sulla retta fede intorno all'unigenito Figlio di Dio nei *Commenti al Prologo* (Gv. 1,1–18) di Giovanni Crisostomo ed Agostino”, *Giovanni Crisostomo. Oriente e Occidente tra IV e V secolo* (Studia Ephemeridis Augustinianum 93; Roma: Institutum Patristicum Augustinianum 2005) 913–926.
- Kijewska, A., *Święty Augustyn* (Warszawa: Wiedza Powszechna 2007).
- Kończak, P., „Obraz Boży w człowieku w tajemnicy stworzenia według św. Augustyna”, *Studia Theologica Varsoviensia* 34/2 (1996) 75–89.
- Kowalczyk, S., *Człowiek i Bóg w nauce świętego Augustyna* (Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych 1987).
- Królikowski, J., „La salvezza dell'uomo come manifestazione della gloria di Dio nelle *Confessioni*”, *Le „Confessioni” di Agostino (402–2002). Bilancio e prospettive* (Studia Ephemeridis Augustinianum 85; Roma: Institutum Patristicum Augustinianum 2003) 499–512.
- Laudazi, C., „L'uomo nel progetto di Dio”, *Teresianum* 39/2 (1988) 339–373.
- Łukomski, J., „Augustyna teoria rozwoju organizmów w świetle współczesnego ewolucjonizmu”, *Studia Philosophiae Christianae* 7/2 (1971) 151–182.
- Maćkowska, A., „Obraz kobiety w komentarzach do Księgi Rodzaju św. Augustyna”, *Verbum Vitae* 19 (2011) 207–232. DOI: <https://doi.org/10.31743/vv.2025>.
- Madec, G., *La patria e la via. Cristo nella vita e nel pensiero di Sant'Agostino* (tł. wł. G. Lettieri – S. Leoni; Roma: Borla 1993).
- Manelli, G.M., *Il parallelismo Eva-Maria. Analisi dei testi e delle fonti* (Frigento: Casa Mariana 2016).
- de Margerie, B., *Introduction à l'histoire de l'exégèse. III. Saint Augustin* (Paris: Cerf 2009).
- Mazzarella, P., „Le «rationes seminales» di S. Agostino”, *Rivista di Filosofia Neo-Scolastica* 70/3 (1978) 3–9.
- McGowan, R.J., „Augustine's Spiritual Equality: the Allegory of Man and Woman with Regard to Imago Dei”, *Revue des Études Augustiniennes* 33 (1987) 255–264.
- O'Meara, J.J., *The Creation of Man in St. Augustine's De Genesi ad Litteram* (Villanova, PA: Villanova University Press 1980).
- Prinzivalli, E. – Simonetti, M., *La teologia degli antichi Cristiani (secoli I–V)* (Letteratura Cristiana Antica 26; Brescia: Morcelliana 2012).

- Teske, R.J., „Creazione: i resoconti della Genesi”, *Agostino. Dizionario enciclopedico* (red. A.D. Fitzgerald; red. wł. L. Alici – A. Pieretti; Roma: Città Nuova 2007) 496–499.
- Teske, R.J., „Genesi ad Litteram, De”, *Agostino. Dizionario enciclopedico* (red. A.D. Fitzgerald; red. wł. L. Alici – A. Pieretti; Roma: Città Nuova 2007) 743–744.
- Torchia, N.J., „Agone christiano, de”, *Agostino. Dizionario enciclopedico* (red. A.D. Fitzgerald; red. wł. L. Alici – A. Pieretti; Roma: Città Nuova 2007) 124–125.
- Turzyński, P., *Piękno w teologii świętego Augustyna. Próba systematyzacji augustyńskiej estetyki teologicznej* (Radom: Wydawnictwo Diecezji Radomskiej 2013).
- Verbraken, P.-P., „Le sermon LI de saint Augustin sur les généalogies du Christ selon Matthieu et selon Luc”, *Revue Bénédictine* 91 (1981) 20–45.
- Williams, R., „Creazione”, *Agostino. Dizionario enciclopedico* (red. A.D. Fitzgerald; red. wł. L. Alici – A. Pieretti; Roma: Città Nuova 2007) 491–496.
- Żurek, A., „Ewa – pierwsza kobieta w świetle pism świętego Augustyna”, *Vox Patrum* 36 (2016) 139–153. DOI: <https://doi.org/10.31743/vp.3451>.